KATARZYNA SICIŃSKA* | UNIWERSYTET ŁÓDZKI

Szlachecka wspólnota językowo-kulturowa w świetle ramowych formuł epistolarnych z XVII i XVIII wieku

Słowa kluczowe: grzeczność językowa, wspólnota językowo-kulturowa, socjolekt szlachecki, epistolografia, język polski XVII i XVIII wieku.

https://doi.org/10.31286/JP.001026

W dziejach kultury polskiej szczególne miejsce zajmuje kultura szlachecka, wytworzona i funkcjonująca w ciągu trzech stuleci istnienia stanu szlacheckiego, tj. od XVI do XVIII wieku. Szlachta polska stanowiła zaledwie 10 procent staropolskiego społeczeństwa[1], ale jednocześnie była grupą stojącą najwyżej w strukturze społecznej kraju, nadrzędną i uprzywilejowaną, wręcz utożsamianą z polskim narodem, co znajdowało swój wyraz w używaniu pojęcia *naród szlachecki* czy w nazywaniu państwa polskiego Rzecząpospolitą szlachecką (Bogucka 1994: 25; Tazbir 2013: 7). Zdaniem Janusza Tazbira pomimo pewnych wątpliwości i zastrzeżeń[2] można traktować polską kulturę szlachecką jako osobną formację kulturową (Tazbir 2013: 9–14), którą współtworzyły „zarówno styl życia, jak i światopogląd szlachty (przede wszystkim średniej, czyli zamożnego ziemiaństwa)", przy czym „[s]tyl życia znajdował swój wyraz w obyczajach, gustach artystycznych, sposobie wyposażania wnętrz", „[ś]wiatopogląd zaś uzewnętrzniał się m.in. we wzorcach etycznych i ideałach polityczno-ustrojowych oraz w związanej z nimi kulturze politycznej" (Tazbir 2013: 7).

Podstawowy wyznacznik kultury szlacheckiej stanowiła rustykalność. Ideałem życia szlachty było spokojne, pełne harmonii bytowanie na wsi połączone z gościnnością oraz upodobaniem do biesiadowania. Za jedyne godne szlachcica zajęcie uchodziło prowadzenie gospodarstwa, a przyświecał temu wzorzec osobowy dobrego gospodarza odznaczającego się pracowitością i oszczędnością. Rozrost kultury towarzyskiej doprowadził do powstania swoistego folkloru szlacheckiego (Walczak 2012: 270; Tazbir 2013: 23–52; zob. też Kuchowicz 1975: 443–444; Chwalba (red.) 2004: 183–187).

* katarzyna.sicinska@uni.lodz.pl; ORCID: 0000-0003-4080-1497

1 Był to stosunkowo niewielki procent, ale i tak wysoki na tle Europy. U schyłku XVIII wieku na 100 mieszkańców Europy przypadało 3–4 przedstawicieli szlachty, podczas gdy w Rzeczpospolitej było ich odpowiednio 8–10 (Tazbir 2013: 54).

2 Wątpliwości są trojakiego typu: po pierwsze, czy zamiast o kulturze szlacheckiej nie należałoby mówić o kulturze staropolskiej *tout court*, po drugie, czy można mówić o istnieniu jednolitej kultury szlacheckiej, skoro stan szlachecki w XVI–XVIII wieku cechowało znaczne zróżnicowanie wewnętrzne, i po trzecie, czy była to kultura swoista, charakterystyczna tylko dla naszego państwa i narodu, czy też pewien typ cywilizacji właściwy w epoce feudalnej warstwom rządzącym również w innych krajach Europy (Tazbir 2013: 9–14).

Duże znaczenie w samookreślaniu się szlachty odgrywał wygląd zewnętrzny, przede wszystkim strój, który był znamieniem przynależności do stanu szlacheckiego, znakiem stanu cywilnego, zamożności, pozycji społecznej, a nawet poglądów politycznych. Rolę czynnika tożsamościowego odgrywały też sztuki plastyczne oraz architektura. Ponadto szlachta wykształciła swoją własną etykietę, szczegółowy i skomplikowany *savoir-vivre* obejmujący wszelkie możliwe aspekty zachowania, włącznie ze strojem, fryzurą, ozdobami, rodzajem chodu, zasadami witania osób wyżej i niżej postawionych, sposobem prowadzenia towarzyskiej konwersacji czy sposobem zachowania się przy stole (Tazbir 2013: 23–52; zob. też Kuchowicz 1975: 225–255, 323–341, 436–445 i inne; Bogucka 1994). Istotnym elementem obyczajowości szlacheckiej stał się też szczególny typ religijności (Walczak 2012: 270).

Najwyższą wartością w świecie szlacheckim było samo szlachectwo (ale tylko polskie, obcemu nie przypisywano już takiej rangi). Przedstawiciele szlachty żywili przekonanie o swoim wyjątkowym pochodzeniu, a także o braku genetycznej więzi z innymi stanami, co znajdowało swój wyraz w ideologii sarmatyzmu (Walczak 2012: 271). Za jedyną właściwą drogę do uzyskania herbu uważano waleczność okazaną na polu bitwy. Konsekwencją szlachectwa miało być posiadanie urzędu, do którego dążył każdy ambitniejszy członek stanu szlacheckiego (stąd przysłowie *szlachcic bez urzędu jest jak chart bez ogona*). Ubiegano się zarówno o urzędy, z którymi związana była faktyczna władza, jak i o wyłącznie tytularne dygnitarstwa, chodziło bowiem o to, by wyróżniać się urzędem i tytułem. Doprowadziło to do swoistego kultu urzędu (Tazbir 2013: 25–52). Szlachectwo implikowało też konieczność przestrzegania swoistego kodeksu honorowego. Szlachcica obowiązywały męstwo i odwaga na polu walki, poszanowanie słabszych i bezbronnych oraz galanteria wobec kobiet, choć w praktyce różnie z przestrzeganiem owych wymogów etycznych bywało (Tazbir 2013: 25–52; zob. też Kuchowicz 1975: 439).

Na odrębność kulturową szlachty składały się nie tylko styl życia, wzorce obyczajowe i etyczne, ale też ideologia polityczna, zwłaszcza posunięty niekiedy do absurdu kult wolności. Wolność szlachecka, zwana złotą wolnością (*aurea libertas*), oznaczała przypisanie stanowi szlacheckiemu szeregu przywilejów, takich jak czynne i bierne prawo wyborcze oraz swoboda wyrażania w mowie i w piśmie swoich poglądów politycznych, społecznych i religijnych. Wolność szlachecka stała się podstawą stanowego poczucia wspólnoty i równości (Walczak 2012: 271; Tazbir 2013: 53–57).

Oprócz elementów budujących wspólnotę kulturową szlachty, kształtujących jej tożsamość i odrębność stanową istniały też czynniki dyferencjujące ów stan wewnętrznie: różnice majątkowe, odmienność wykształcenia, różnorodność ról społecznych czy też różnice miejsca urodzenia (Walczak 2012: 271).

Przedmiotem mojego zainteresowania są językowe zachowania grzecznościowe przedstawicieli stanu szlacheckiego w XVII i XVIII wieku, w których ujawnia się specyfika szlacheckiej wspólnoty kulturowej. Należy w tym miejscu przypomnieć, że znajomość reguł grzecznościowych i umiejętność ich stosowania w interakcjach społecznych stanowią składniki kompetencji komunikacyjnej, zwanej też szerzej kompetencją kulturową (zob. m.in. Marcjanik 2013: 21). Etykieta językowa rozumiana jako „zbiór przyjętych w danej społeczności wzorów

językowych zachowań grzecznościowych, zwyczajowo przyporządkowanych określonym sytuacjom pragmatycznym" (Marcjanik 2001: 281) stanowi część zjawiska szerszego, jakim jest obyczaj językowy postrzegany jako zbiór ustalonych typów zachowań językowych przyporządkowanych w danej grupie społecznej (kulturowej) określonym okolicznościom – ale bez nacisku na łączność tych zachowań z wyraźnie, eksplicytnie sformułowanymi wzorami (normami) (Cybulski 2003: 3–4). Badanie językowych eksponentów modelu grzecznościowego szlachty polskiej można wpisać w szerszy kontekst badań nad socjolektem szlacheckim (zob. Rzepka, Walczak 1992; Walczak 2012).

Przedstawione rozważania ograniczają się do zachowań grzecznościowych utrwalonych w korespondencji przedstawicieli stanu szlacheckiego. Etykieta epistolarna – ze względu na znaczącą rolę listu będącego w wiekach XVI-XVIII podstawowym medium komunikacyjnym – stanowiła niezwykle ważną część ogólnej etykiety językowej. Egzemplifikację przyjętych tez stanowią etykietalne formuły[3] epistolarne o charakterze ramowym: otwierające list, czyli salutacje, oraz zamykające list, czyli subskrypcje. Wybór tych właśnie elementów struktury tekstu nie jest przypadkowy. Graniczne usytuowanie formuł czyni z nich elementy strategiczne, modelujące przebieg komunikacji, narzuca im też wielorakie funkcje[4], a ponadto sprzyja ich konwencjonalizacji i rytualizacji[5].

Bazę materiałową tworzy łącznie ok. 500 listów, napisanych w XVII i XVIII wieku przez 73 osoby pochodzenia szlacheckiego przeważnie o wysokiej pozycji społecznej. Autorami większości listów są mężczyźni, listy pisane przez kobiety stanowią mniejszość. Analizowane teksty przechowywane są w zbiorach archiwów i bibliotek polskich: w Archiwum Głównym Akt Dawnych (AGAD), w Bibliotece Narodowej (BN), w Ossolineum (Os) oraz w Bibliotece Jagiellońskiej (BJ)[6]. Cytaty ilustracyjne zaczerpnięte z listów lokalizowane są przez podanie: 1) skrótu nazwiska autora listu, np. *Bien*, lub skrótu nazwiska i imienia autora, jeśli początki nazwisk (lub całe nazwiska) dwóch autorów/autorek są identyczne, np. *MniszA* i *MniszE*, 2) roku powstania listu, 3) strony dokumentu archiwalnego, na której znajduje się dany fragment listu. Wykaz cytowanych listów (cytowanych, a nie wszystkich wykorzystanych) znajduje się na końcu artykułu.

3 Przez formułę rozumie się grupę wyrazów względnie trwałą pod względem formalnym, wyrażającą określoną intencję i określone wartości, reprodukowaną w konkretnej, powtarzalnej sytuacji pragmatycznej. Relatywna trwałość formuł polega na tym, że w konkretnych wypowiedziach są one wariantywnymi realizacjami stałego wzorca (Cybulski 2005a: 153).

4 Oprócz funkcji delimitacyjnej (wyznaczanie granic tekstu i utrzymywanie jego spójności) oraz fatycznej (nawiązywanie i wygaszanie kontaktu) formuły ramowe pełnią także funkcje pragmatyczne – projektują odbiór tekstu, wyznaczają układ nadawczo-odbiorczy, ustalają role komunikacyjne nadawcy i odbiorcy, tworzą atmosferę wzajemnej grzeczności i uprzejmości między partnerami komunikacji, jednym słowem służą osiągnięciu jak najkorzystniejszej komunikacji interpersonalnej.

5 O terminalnych formułach epistolarnych z XVII i XVIII wieku pisałam już wielokrotnie. W tym artykule odwołuję się częstokroć do swoich wcześniejszych ustaleń, jednak przyjęte tutaj założenia oraz cele są zgoła odmienne niż we wcześniejszych opracowaniach. Tym razem nie chodzi o analizę formalno-semantyczną formuł językowych, lecz o skupienie się na związkach etykiety z kulturą szlachecką; co więcej, punktem wyjścia w rozważaniach jest właśnie kultura szlachecka i jej wyznaczniki, formy językowe są zaś traktowane jako ich eksponenty.

6 Listy te, pisane przez autorów wywodzących się z dawnych Kresów Południowo-Wschodnich lub z pogranicza wschodniego, stanowiły przedmiot moich opisów pod kątem cech systemowych dawnej polszczyzny (zob. Sicińska 2009, 2010, 2013) i we wskazanych opracowaniach znajduje się pełny ich wykaz.

Jeśli przyjrzymy się formułom ramowym zawartym w analizowanej korespondencji z punktu widzenia związków ze szlachecką wspólnotą kulturową, z mentalnością, światopoglądem, obyczajami i stylem życia szlachty, zauważymy, że formuły te: 1) odzwierciedlają strukturę społeczną w obrębie stanu szlacheckiego, 2) ujawniają system wartości deklarowany oraz/lub respektowany przez przedstawicieli stanu szlacheckiego w życiu społecznym, 3) manifestują niektóre aspekty charakterystycznego dla szlachty stylu życia.

1. Formuły epistolarne jako odzwierciedlenie stosunków społecznych

Formuły otwierające i zamykające list odzwierciedlają stosunki społeczne w ramach stanu szlacheckiego w sposób dwojaki i przeciwstawny: z jednej strony podkreślają jedność tegoż stanu (szlachetność urodzenia, równość, solidarność), a z drugiej – odsłaniają głębokie podziały wewnątrzstanowe (odmienność pozycji społecznej wynikającą z różnic w zakresie majątku, wykształcenia, funkcji czy urzędu).

1.1. Językowym przejawem równości stanowej szlachty, uwidaczniającym się w całej szlacheckiej etykiecie językowej, a więc także w analizowanych formułach terminalnych, było używanie przez jej przedstawicieli w odniesieniu do siebie tytułu *pan*[7]. Tytuł ten oznaczał osobę wolną (Mroczek 1978: 130–131, 140–141), wolność zaś stanowiła główną prerogatywę stanu szlacheckiego. Początkowo tylko szlachta zwracała się do siebie per *pan*, natomiast w obrębie innych warstw społecznych stosowano zaimki *ty* lub *wy*[8]. W korespondencji tytuł *pan* występował w formułach inicjalnych, kierowanych zarówno do wysoko postawionych w hierarchii społecznej posesjonatów i dygnitarzy: „Jasnie Oswiecony Xiąze moy wielce Mwy *Panie*" (Hul 1658, 8), „Iasnie Wielmozny Mvy *Panie* Marszalku W. Koronny Moy Wielce Mwy *Panie* y Bracie" (Bien 1667, 19), jak i do niskich rangą urzędników: „MCi *Panie* Wolski Moy Mci *Panie* y Bracie"

7 Wywodzący się z języka psł. rzeczownik *pan* poświadczony jest w polszczyźnie od XIII wieku. Używany był w różnych znaczeniach: 'ten, kto ma władzę nad kimś, nad czymś', 'tytuł grzecznościowy', stp. 'kasztelan', 'dostojnik', 'szlachcic posiadający dobra ziemskie i chłopów, dziedzic', 'tytuł grzecznościowy, dawany wysoko postawionym osobom przynależnym do stanu rycerskiego (szlacheckiego), wyjątkowo osobom pochodzenia nieszlacheckiego', 'mężczyzna stojący na czele gospodarstwa, właściciel domu', 'mąż, małżonek' (Boryś 2008: 410). Zdaniem Leszka Bednarczuka wyraz ten przeszedł następującą ewolucję znaczeniowo-stylistyczną: 'wysoki urzędnik dworski' > 'kasztelan, wojewoda' >'wielmoża, magnat' > 'szlachcic, właściciel ziemski' > 'gospodarz/pan domu' > 'zwrot adresatywny' (Bednarczuk 2005: 133). Współcześnie leksem *pan* to rzeczownik o znaczeniach 'mężczyzna, którego nie znamy', 'osoba mająca władzę nad kimś albo nad czymś', 'bogaty, dobrze prezentujący się mężczyzna' itd., ale też 'zwrot grzecznościowy używany przy zwracaniu się do mężczyzny, z którym nie jesteśmy na ty' i 'tytuł grzecznościowy używany w stosunku do mężczyzn w połączeniu z nazwiskiem, imieniem, tytułem zawodowym lub naukowym' (WSJP PAN). Badacze grzeczności językowej piszą wprost o homonimie *pan* używanym w funkcji rzeczownika i w funkcji zaimka dystansowego drugiej osoby (Stone 1981; Łaziński 2006: 15). Na temat leksemu *pan* zob. też Klemensiewicz 1946; Pisarkowa 1979; Legomska 2015.

8 Forma zaimkowa *wy*, wywodząca się z semantyki władzy, występuje w wielu językach europejskich jako forma honoryfikatywna 2. os. lp. Bywała ona formą dystansową lp. także w polszczyźnie, ale nigdy nie stosowano jej powszechnie, nigdy nie była szlacheckim zwrotem standardowym i równorzędnym (Łaziński 2006: 19, 34–35). W XVII wieku używano jej, zwracając się do osób niżej postawionych (Cybulski 1997: 64). Dwukrotnie próbowano wprowadzić formę *wy* do polszczyzny ogólnej: najpierw w drugiej połowie XIX wieku (Peisert 1991: 125; Łaziński 2006: 32–43), a następnie w latach czterdziestych i pięćdziesiątych XX wieku, w okresie PRL-u (przez jakiś czas *wy* funkcjonowało wówczas w wojsku i w policji) (Pisarkowa 1979). Współcześnie forma *wy* zachowuje się już tylko w gwarach ludowych, w których znana była właściwie od zawsze jako forma grzecznościowego zwracania się do osób starszych i darzonych szacunkiem. Tzw. dwojenie nie jest już jednak zjawiskiem powszechnym we współczesnych gwarach (Sikora 2010: 120–123).

(Skar 1699, 6), „Wielmozney Mosci *Panię* Mięczniku y Braczię" (WorJad 1763, 83). Przykłady pochodzą przede wszystkim z korespondencji siedemnastowiecznej, ponieważ w XVIII wieku w nagłówkach listów dominował tytuł *dobrodziej*.

Wymiar elitarny użycia tytułu *pan* ujawniał się jedynie w listach do króla, wówczas bowiem tytuł ten podwajano: „Naiasnieiszy Miłosciwy Krolu, *Panie*, *Panie*, y Dobrodzieiu moy wielce Miłościwy" (Lanc 1649, 92), „Nayiasnieyszy Krolu *Panie, a Panie* Nasz Miłosciwy" (Lip 1776, 78). Analogiczne podwojenie tytułu *pani* występowało w listach do królowej: „Naiasnieysza Młciwa Krolowa *Pani Pani* y Dobrodziko Młciwa" (Skar 1701, 58). O ile jednak w odniesieniu do monarchy rys elitarności był zrozumiały, o tyle przeczył on zasadzie szlacheckiego egalitaryzmu, gdy nie dotyczył władcy, lecz wysoko postawionego w hierarchii społecznej magnata[9]: „Jasnie Oswiecone Wielmozne Miłosciwe Xiąze *Panie Panie, Panie* y dobrodzieiu nasz wielce młsciwy" (BorJ 1624, 1).

Tytuł *pan* występował też w formułach kończących list, przy czym stanowił w nich jedynie składnik przydawki współtworzącej określenie autoadresatywne nadawcy: „Waszey Xcey Msci MM *Pana* cale Zyczlivy Przyiaciel y sługa povolny Stan Kaz Bieniewsky" (Bien 1665, 4), „Waszey Krolewskiey Mosci *Pana* mego Miłosciwego Wierny Podany. KJ Lipinski" (Lip 1776, 77). Także i w tym wypadku przykłady pochodzą przede wszystkim z XVII wieku, z tego samego co wyżej wskazany powodu.

Drugą po wolności prerogatywę stanu szlacheckiego stanowiła równość i solidarność, pojmowanie całego stanu jako wielkiej rodziny, której przedstawiciele wywodzą się z tego samego źródła i dziedziczą te same cechy (Wojtak 1991: 34, 1999: 208). Wyrażała się owa równość w stosowaniu tytułu kolegialnego *brat*, który przysługiwał każdemu szlachcicowi (Mroczek 1978: 134). Przykładem są zarówno formuły początkowe: „Jasnie Oswiecony Msciwy Xiąze Panie Starosta krzemieniecki Wielce Moy Mosciwy Panie y *Bracie*" (Kis 1647, 53), „Wielmozny Mci P Mieczniku Zytomirski Serdecznie Kochany *Bracie*" (CzacSz 1764, 50), jak i formuły końcowe: „W: Xc: Mc Mego Mwego Pna cale uprzeimy *brat* y sługa powolny Jan Potocki" (PotJan 1666, 3), „Iestem z powinnym respektem Waszey Xcey MCi Kochaiący *Brat* y uniżony Sługa Jozef Łaszcz" (ŁaszJA 1720, 5–6).

Znamienne, że zwrot adresatywny *brat* dominował w aktach grzecznościowych z XVII wieku. W następnym stuleciu jego frekwencja zasadniczo zmalała[10]. Co więcej, na przestrzeni dwóch stuleci nastąpiła jego dewaluacja, ponieważ jeszcze w XVII wieku tytuł *brat* mógł być stosowany w odniesieniu do wysokich rangą przedstawicieli szlachty (w przytoczonych przykładach adresatami są nawet książęta), ale już w wieku XVIII używano go, zwracając się raczej do urzędników niższej rangi (por. Sicińska 2017a,b).

1.2. Pomimo głoszonego hasła równości stanowej wśród przedstawicieli szlachty zaznaczały się wyraźne różnice w pozycji społecznej. Formuły inicjalne i finalne jako składniki

9 O podwajaniu tytułu *pan* w listach do magnatów wspomina też Katarzyna Mroczek (1978: 134).

10 Od końca XVII wieku *brat* zaczyna być wypierany przez *dobrodzieja*. *Dobrodziej* – pierwotnie używany w odniesieniu do osób zajmujących wysoką pozycję społeczną przez osoby stojące niżej w hierarchii społecznej – na przełomie XVII i XVIII wieku przestał być wyznacznikiem relacji nierównorzędnej, stał się standardowym określeniem grzecznościowym (Mroczek 1978: 134).

etykiety językowej odzwierciedlały także owe wewnętrzne podziały społeczne (zob. Cybulski 2005a: 171–172, 2010: 99).

Hierarchiczność stosunków wewnątrzstanowych ujawnia przede wszystkim obecna w formułach salutacyjnych i subskrypcyjnych tytulatura urzędowa. Obligatoryjne jej stosowanie to wyraz wspomnianego już kultu urzędu (Cybulski 2021: 107). Składnikiem listownych powitań były tytuły przysługujące adresatowi, w pożegnaniach z kolei nadawca zawierał własny, przysługujący mu tytuł, ale przypominał też tytuł adresata.

W liście do monarchy w obrębie formuły salutacyjnej oczywisty był tytuł *król*: „Naiasnieiszy Miłosciwy *Krolu*, Panie, Panie, y Dobrodzieiu moy wielce Miłosćiwy" (Lanc 1649, 92), „Nayiasnieyszy *Krolu* Panie moy Miłosciwy" (Lip 1776, 77), w liście zaś do królowej – tytuł *królowa*: „Naiasnieysza Młciwa *Krolowa* Pani Pani y Dobrodziko Młciwa" (Skar 1701, 58). W subskrypcjach, jako składnik samookreślenia nadawcy, tytuł przybierał postać *wasza królewska mość*: „*Waszey Krolewskiey Mosci* Pana mego Miłosciwego Wierny Podany. KJ Lipinski" (Lip 1776, 77), „*Waszey Krolewskiey Mosci* Paniey moiey młciwey Wierny y nayunizenszy sługa Krff Skarbek" (Skar 1701, 61).

W listach do osób z rodu książęcego stosowano tytuły rodowe *książę* lub *księżna*. Najwyrazistsze są pod tym względem zwroty adresatywne w początkach listów: „Jasnie Oswiecony *Xiąze* moy wielce Mwy Panie" (Hul 1658, 8), „Jasnie Oswiecona Mscia *Xiężno* Mosciwa Dobrodziyko" (CzacMH 1734, 5). W zakończeniach listów tytuł miał postać *wasza książęca mość* i stanowił komponent określenia autoadresatywnego nadawcy: „*Waszey Xcey Msci* MM Pana cale Zyczlivy Przyiaciel y sługa povolny Stan Kaz Bieniewsky" (Bien 1665, 4); „J.O. *Waszey Xiążęcey Mosci* Dobrodziyki Nayunizeńszy Sługa M H Czacki" (CzacMH 1734, 8).

W nagłówkach listów kierowanych do innych wysoko postawionych adresatów występowały różnego rodzaju tytuły urzędowe związane z pełnionymi przez nich urzędami państwowymi, grodzkimi lub ziemskimi: „Jasnie Oswiecone Xiąze Mciwy Panie *Hetmanie polny Wielkie<go> Xstwa Litewskie<go>* Panie moy Miłosciwy" (Hul 1632, 1), „Jasnie Wielmozny Mosci Panie *Woiewodo Smolenski* a mnie vielce miłościwy Panie y dobrodzieiu" (Dor 1665, 49), „Jasnie Oswicony Mci Xiąze *Kasztelanie Wileński* Moy Wielce Mci Panie y Kochany Dobrodzieju" (CzacMH 1744, 73), „Jasnie Oswiecony Msciwy Xiąze Panie *Starosta krzemieniecki* Wielce Moy Mosciwy Panie y Bracie" (Kis 1647, 53), „Wielmozny Mci P *Mieczniku Zytomirski* Serdecznie Kochany Bracie" (CzacSz 1764, 50). Tytulatura urzędowa była zwykle bardzo precyzyjna, z jednoznaczną specyfikacją, np.: *kasztelan wileński*, *starosta krzemieniecki*.

Tytuły urzędowe zamieszczane w zakończeniu listu, identyfikujące nadawcę, zapisywano zwykle w postaci skrótu: „Iestem Iasnie Oswieconego W Xsiążęcej Mci Dobrodzieia najunizęszym Podnuzkem Michał Swatopełk Xze Czetwertynski PB [podkomorzy bracławski – K.S.]" (Czetw 1751, 5), „Jasnie Oswi<cony> W.WXMCi Dobrodzieia Szczerze Zyczliwy y naynizszy Sługa Wacław Boreyko PO [podstoli owrucki – K.S.]" (BorW 1735, 8).

Legitymowanie się urzędem i tytułem urzędowym miało tak duże znaczenie, że tytuł urzędowy szlachcica przechodził na członków jego rodziny: żony nosiły tytuły odmężowskie, dzieci zaś – odojcowskie (tytułowanie sięgało trzeciego pokolenia). W zgromadzonej bazie tekstowej

brakuje wprawdzie listów pisanych do żon wysokich urzędników, a tym samym odpowiednich salutacji, tytuły odmężowskie możemy jednak obserwować w podpisach: „Zostaiąc […] IWWMWM Pana y Dobrodzieia Z Serca kochaiącą Corką y nainisą Sługą Elzbieta Wielopolska *kk* [koniuszyna koronna – K.S.]" (MniszE 1732, 29).

Warto zauważyć, że w przeciągu dwóch stuleci dokonała się zmiana zwyczajów epistolarnych: tendencja do stosowania tytułu urzędowego zaznaczyła się wyraźnie w XVII wieku, natomiast w stuleciu następnym tytuły te były już często opuszczane (zob. Sicińska 2017a: 234).

Pozycję społeczną różnicowały językowo nie tylko same tytuły, lecz także epitety stosowane w formach adresatywnych. Tylko podczas zwracania się do króla lub innych członków rodziny królewskiej używano epitetu *najjaśniejszy*: „*Nayiasnieyszy* Krolu Panie moy Miłosciwy" (Lip 1776, 77), „*Naiasnieysza* Młciwa Krolowa Pani Pani y Dobrodziko Młciwa" (Skar 1701, 58), „*Naiasnieyszy* Krulewiczu Polski Panie Nasz Miłosciwy" (Stec 1724, 4). Z kolei określenia *jaśnie oświecony* można było użyć wyłącznie w odniesieniu do osób z rodu książęcego, niezależnie od piastowanego przez nie urzędu (Mroczek 1978: 130; Rachwałowa 1987: 532; Cybulski 2010: 105, 112): „*Iasnie Oswiecony* Mscie Xioze Dobrodzieiu" (ŁaszAM 1712, 17), „*Jaśnie Oswiecona* Mscia Xiężno Mosciwa Dobrodziyko" (CzacMH 1734, 5). Epitetem obowiązującym w liście do osób zajmujących wysoką pozycję w hierarchii społecznej (posesjonatów, magnatów, dygnitarzy, szlachty urzędniczej) był *jaśnie wielmożny* (Mroczek 1978: 130; Wojtak 1991: 35): „*Iasnie Wielmozny* MCi Panie Marszalku Koronny Moy Wielce MCi Panie y kohany [sic] Bracie" (Sien 1725, 199), „*Iasnie Wielmozny* Msci Dobrodzieiu" (Zam 1721, 4). W przypadku osób reprezentujących niższą warstwę urzędniczą epitet miał już tylko postać *wielmożny*: „*Wielmozney* Mosci Panię Mięczniku y Braczię" (WorJad 1763, 83), „*Wielmozny* Mci P Mieczniku Zytomirski Serdecznie Kochany Bracie" (CzacSz 1764, 50). W incipitach listów adresowanych do urzędników niskiego szczebla epitetu honoryfikatywnego nie stosowano w ogóle: „MCi Panie Wolski Moy Mci Panie y Bracie" (Skar 1699, 6), „Mosci Panie Podstarosci Kudynowiecki" (PotStef 1702, 12).

Hierarchiczny układ stosunków społecznych wyrażały również konwencjonalne role komunikacyjne, jakie przypisywano partnerom dialogu listowego. Były to mianowicie role pana i sługi oraz benefaktora i beneficjenta (dobrodzieja i petenta), a więc role wyrażające asymetrię pozycji nadawcy i odbiorcy (Cybulski 1994, 2005a, 2010, 2021: 107). Rolę pana lub dobrodzieja przypisywano zawsze adresatowi, rolę sługi czy petenta – nadawcy listu[11].

Układ *pan – sługa* przejawiał się przede wszystkim w użyciu formy autoadresatywnej *sługa* w podpisie nadawcy[12]: „Waszey Xiązęcey Msci Me<g>o Wielce Msciego Pana y Dobrodzieia powolny y unizony *Sługa* Stefan Niemirycz" (Niem 1669, 15), „WMMP Dobr<odzieja> nainisza *Sługa* Zamoyska" (Zam 1733, 76).

11 Zasada bycia podwładnym stanowi do dziś jeden z filarów polskiej grzeczności językowej. Jest ona realizowana poprzez cztery zasady podrzędne: zasadę umniejszania własnej wartości, zasadę pomniejszania własnych zasług, zasadę wyolbrzymiania własnej winy i zasadę bagatelizowania przewinień partnera (Marcjanik 2013: 21).

12 Genetycznie rzeczownik *sługa* wyrażał rzeczywistą nierównorzędność i zależność pozycji nadawcy i odbiorcy, ale z czasem uległ etykietalnej konwencjonalizacji (Cybulski 1994). W XVII i XVIII wieku był standardowym określeniem nadawcy w obrębie stanu szlacheckiego (Mroczek 1978: 142).

Pozycję sługi, osoby podporządkowanej władzy innej osoby, w sposób metaforyczny wyrażał również inny standardowy zwrot autoadresatywny (niezalecany wszakże przez listowniki), mianowicie *podnóżek* oraz *podnóżka*[13]: „Iestem Iasnie Oswieconego W Xsiążęcej Mci Dobrodzieia najunizęszym *Podnuzkem* Michał Swatopełk Xze Czetwertynski" (Czetw 1751, 5), „Iestem IWWM Pana Dobrodzieia Serdecznie kochaiąco Corko y Nayniszo *podnoszko* Anna Mniszchowna" (MniszA 1728, 60).

W kontekst relacji *pan – sługa* wpisują się także formuły służebne, w których nadawca ofiarowuje swoje szeroko rozumiane usługi adresatowi. Konstrukcje te sytuowano w zakończeniu listów, zwłaszcza w XVII wieku[14]: „a Siebie z powolnemi vslugami zalecam łasce WWXiecey Msc mego Msc Pana" (Kis 1647, 49), „Vsługi przy tym moie zyczliwe miłosciwey łasce Waszey Xiązecey Msci zaleciwszy" (Niem 1660, 6), „miałbym za wielki honor y osobliwsze ukontentowanie służyc WXMci" (PotStef 1702, 15), „wszelko moią unizonoscio zasługiwac starac się będe" (BorW 1711, 3).

Kolejny, również hierarchiczny układ ról komunikacyjnych *dobrodziej – petent* odzwierciedlają salutacje, w których adresat nazywany jest *dobrodziejem*, a adresatka *dobrodziejką*[15]: „Jasnie Oswiecony Mci Xze *Dobrodzieiu*" (Szep 1740, 37), „Iasnie Wielmozny Msci *Dobrodzieiu*" (Zam 1721, 4); „Jasnie Oswiecona Moscia Xiężno Mosciwa *Dobrodziyko*" (CzacMH 1734, 5). W zakończeniach listu tytuł *dobrodziej* stanowił składnik określeń autoadresatywnych: „Iestem Iasnie Oswieconego W Xsiążęcej Mci *Dobrodzieia* najunizęszym Podnuzkem Michał Swatopełk Xze Czetwertynski" (Czetw 1751, 5), „WWM *Dobrodzeia* zyczliwy Brat y Sługa unizony P S Woronicz" (WorPS 1729, 13).

W układ komunikacyjny *dobrodziej – petent* wpisuje się również użycie formuł, w których adresatowi przypisuje się rolę darczyńcy zdolnego obdarzyć nadawcę łaską lub innymi niematerialnymi dobrami, takimi jak miłość, przyjaźń, opieka, szacunek, dobroć, pamięć[16]: „a teraz mnie oddaię Łascę z upewnieniem prawdziwego Przywiązania z powinnym Respektem" (PotIg 1769, 4), „sam zaś zwykłei się Iego oddaie Protekcyei" (ŁaszAM 1719, 42), „odaie mię y Intereszia moię przeyiazniey WWM Pana" (WorJad 1764, 99v), „affektom się J<ego> polecaiąc" (Lip 1772, 63), „a teraz […] nieodmiennemu respektow<i> JWWM Dobrodziki oddawszy się" (WorPS 1763, 56), „Łaskawey mię przy tym Pamięci Iego Rekomenduiąc" (BorW 1737, 11).

Konwencjonalne role komunikacyjne przypisywane nadawcy i odbiorcy oparte na zasadzie asymetrii współgrały z rzeczywistymi głębokimi podziałami społecznymi, wyrastały z podłoża wzajemnych zależności pomiędzy członkami wspólnoty szlacheckiej[17]. W układzie

13 *Podnóżek* wypierał niekiedy w XVIII wieku *sługę*, występował nie tylko w relacji podrzędności nadawcy, ale nawet w korespondencji między osobami sobie równymi należącymi do wyższych warstw stanu szlacheckiego (zob. Mroczek 1978: 143; Wiśniewska 2010: 100; Sicińska 2017b).

14 Na temat formuły służebnej zob. Cybulski 2003: 34–42, 79–80, 84–90, 92–97; Sicińska 2021a.

15 Jeszcze w XVII wieku słowo *dobrodziej* było wyznacznikiem nierównorzędności relacji (używano go w odniesieniu do osób zajmujących wyższą pozycję społeczną niż nadawca), w związku z czym mogło ono występować w zwrotach adresowanych do osób z rodziny królewskiej. Ale już pod koniec tego stulecia utraciło swój walor elitarności, stało się standardowym określeniem grzecznościowym, a więc zakres jego użycia uległ znacznemu rozszerzeniu (Mroczek 1978: 134, 142).

16 Szerzej na ten temat zob. Sicińska 2022.

17 W obu modelach nadawczo-odbiorczych odbijał się zarazem ówczesny model grzeczności językowej, który nakazywał grzecznościowe podnoszenie rangi odbiorcy.

pan – sługa znajduje odbicie znacząca rola służby jako grupy społecznej w dawnej Polsce (Cybulski 1994, 2005a: 186–187). Z kolei rola dobrodzieja i petenta może mieć swoje uwarunkowanie w zależnościach patronacko-klientalnych tak typowych dla Rzeczpospolitej szlacheckiej.

2. Formuły etykietalne jako odbicie szlacheckiego systemu wartości

Formuły etykiety epistolarnej odsłaniają system wartości deklarowany oraz/lub respektowany przez przedstawicieli stanu szlacheckiego. Są to przede wszystkim różnego rodzaju wartości społeczne oraz emocjonalne, takie jak szacunek (określany również jako *adoracja*[18], *cześć*, *estyma*[19], *estymacja*[20], *konsyderacja*[21], *poważenie*[22], *respekt*[23], *szacunek*, *uszanowanie*, *weneracja*[24] itp.), przychylność (określana jako *afekt*[25], *przywiązanie*, *serce*), wierność (nazywana również *obserwancją*[26]), wdzięczność (określana również jako *rekognicja*[27]), obowiązek (nazywany także *obligacją*[28]), pokora (określana także jako *powolność*, *submisja*[29]). Nazwy owych wartości przywoływane są w zakończeniach listów, w specjalnych konstrukcjach formulicznych (właściwych zwłaszcza korespondencji osiemnastowiecznej)[30]: „Iestem z *powinnym respektem* Waszey Xcey MCi Kochaiący Brat y uniżony Sługa Jozef Łaszcz" (ŁaszJa 1720, 5–6), „Na Kozdym zas Mieyscu z *prawdziwym szacunkiem* wyznawac się nie przestanę JOWXCej MCi Dobrodzieja Szczerze Życzliwym Bratem y Nayniższym Sługą Jgnacy Potocki" (PotIg 1775, 8), „zostaiąc z *głembokim uszanowaniem* JOWXMci Dobrodzieja Zyczliwym y Naynizszym Sługo Szczęsny Czacki" (CzacSz 1763, 9), „iestem z *nalezytą obserwancią* JWWMM Pana Serdecznie kochaiącym Stryiem y uniżonym Sługą M Potocki" (PotMB 1766, 34), „pisze sie *z niesmiertelną wdzięcznoscią* JWWM Pana Dobrodzieia nayunizenszym Sługą F Kmirz Choiecki" (Choj 1752, 5), „zostaię *z niewzruszoną obligacyą* WXMci Dobrodz[ieia] unizonym sługą Stefan Potocki" (PotStef 1713, 38), „pise się *z najunizensą Submissyą* moią WWMMc Pana y Kochanego Dobrodzieja scyrze Kochającym Bratem y Nayunizensym Sługo P. S. Woronicz" (WorPS 1739, 17).

Wszystkie te struktury formuliczne zawierające konwencjonalne deklaracje pozytywnego nastawienia nadawcy względem adresata noszą znamię strategicznego działania językowego.

18 *adoracja* 'cześć, uwielbienie, zachwyt' (L, SW, SJPDor)

19 *estyma* 'poważanie, uszanowanie, cześć, szacunek' (L, SW rzad., SJPDor przest.)

20 *estymacja* 'estyma, poważanie, uszanowanie, cześć, szacunek' (L, SW rzad., SJPDor daw.)

21 *konsyderacja* 'poważanie wśród ludzi; szacunek, respekt' (L nie notuje, SW rzad., SJPDor przest.)

22 *poważenie* 'poważanie' (L, SW daw., SJPDor daw.)

23 *respekt* 'poważanie, szacunek' (L, SW, SJPDor)

24 *weneracja* 'cześć, szacunek, poważanie; okazywanie komu lub czemu czci, poważania' (L nie notuje, SW, SJPDor przest.)

25 *afekt* 'uczucie, miłość, przywiązanie, sympatia, przychylność, skłonność' (L, SW, SJPDor przest.)

26 *obserwancja* 'stałość, wierność' (L nie notuje, SW, SJPDor)

27 *rekognicja* 'wdzięczność' (L, SW daw., SJPDor daw.)

28 *obligacja* 'zobowiązanie, obowiązek, powinność' (SL, SW, SJPDor daw.)

29 *submisja* 'poddanie się, pisemne przyjęcie pewnych warunków; uległość, uniżoność, pokora' (L nie notuje, SW, SJPDor daw.)

30 Szerzej na ten temat zob. Sicińska 2019, 2020.

Stanowią wyraz grzeczności, która ma zagwarantować powodzenie komunikacyjne. Początkowo formuły te funkcjonowały jedynie wśród magnaterii, dopiero z czasem zyskały szerszy zasięg społeczny.

3. Formuły etykietalne jako manifestacja szlacheckiego stylu życia

Kulturę szlachecką określał swoisty, wyszukany sposób bycia, który miał podkreślać miejsce zajmowane przez przedstawicieli tego stanu w hierarchii społecznej. W ramach tego sposobu bycia bardzo ważny był gest, który, jak zauważa Maria Bogucka, „pełnił w życiu polskiej szlachty trojaką funkcję: był środkiem porozumiewania się, specjalnej ekspresji uczuć, znakiem przynależności do kręgu szlachetnie urodzonych" (Bogucka 1994: 81). Specjalny zestaw gestów i pozycji ciała towarzyszył powitaniom, pożegnaniom i podziękowaniom, czyli aktom grzecznościowym silnie skonwencjonalizowanym. Należały do owych rytualnych zachowań pokłony, podejmowanie pod kolana, całowanie (stóp i rąk), uściski (Bogucka 1994: 81–82).

Staropolski język ciała znalazł swoje odwzorowanie w etykiecie epistolarnej. W zakończeniach listów występują bowiem liczne formuły gestyczne, czyli językowe ekwiwalenty określonych gestów i zachowań grzecznościowych[31]: „*Padam do nog Stryiowskich* WMMM Pa Dobrodzieja" (WorIg 1769, 42v), „*Nogi Stryiowskie Całuię*" (WorIg 1765, 41v), „y *tę moię Suplikę y Sam siebie składam przy nozkach Pańskich*" (CzacMH 1740, 45–46), „Więcey nie maiąc czym trudnic *tylko mnie przy Nogach porzuciwszy Oycowskich*" (WorJA 1755, 46). Formuły te pozostają w związku ze wspomnianymi realnymi, fizycznymi zachowaniami, nazywają zwyczajowe gesty i postawy towarzyszące powitaniom i pożegnaniom.

Ewokacją cielesności i nawiązaniem do zmian pozycji ciała są też samookreślenia nadawcy *podnóżek* i *podnóżka* zawarte w subskrypcjach listownych. Ich semantyka wykazuje ścisły związek z czynnością schylania się do nóg, *podnóżek* oznacza bowiem 'to, co znajduje się pod nogami'[32]. Analogiczne skojarzenia wywołują epitety *niski*, *najniższy*, *najgłębszy*, *uniżony* itp., które przywołują aksjologię pionu i które stosowane są w odniesieniu do form autoadresatywnych *sługa*, *podnóżek*/*podnóżka* oraz rzeczowników nazywających wartości typu *szacunek*, *respekt*, *powinność* itp. zawartych w formułach końcowych.

W każdej wspólnocie komunikacyjnej zachodzi nieustanne napięcie między potrzebą stabilności języka a tendencją do zmiany językowej (Borawski, Cybulski 2021: 123–124). Również w ramach kultury szlacheckiej istniały z jednej strony tendencje konserwatywne, a z drugiej strony widoczne były fascynacje obcymi wzorcami i językami. W etykiecie epistolarnej XVII i XVIII wieku, ale zwłaszcza w XVIII stuleciu, zaznaczyła się skłonność do czerpania z wzorów łacińskich oraz francuskich.

Formuła wyrażania szacunku, o której była już wcześniej mowa, przybierała niekiedy postać cytatowo użytego wyrażenia łacińskiego: *solito cultu* 'z powszechną czcią, z należną czcią': „Zostawam *Solito Cultu* I.O.W.XMci y Dobrodzieja Sczyrze Zyczliwym y prawdziwym y na[j]niszym Sługo W Boreyko" (BorW 1737, 11), *perenni cultu* 'z niezmienną czcią': „Zostaię

31 Szerzej na ten temat Sicińska 2021b. Zob. też Olma 2009, 2014.

32 Zob. też Cybulski 2021: 107.

perenni Cultu. JOWXMci Dobrodzieja Szczerze Zyczliwym Bratem y Naynizszym Sługo Szczęsny Czacki" (CzacSz 1763, 14), *cum submissio cultu et veneratione* 'z pokorną czcią i uszanowaniem': „Zostawam *cum Submissio cultu et veneratione* WXMCi Dobrod<zieja> prawdziwy y uniżony Sługa Stefan Potocki" (PotStef 1710, 36).

Odbiciem ówczesnej mody na język francuski był stosowany w nagłówkach listów zwrot *monseigneur*, który można przetłumaczyć w odniesieniu do dawnych polskich realiów jako 'Wielmożny Panie': „Monseigneur" (Sien 1714, 10), „Monseigneur" (WorNK 1719, 7), „Monseigneur mon tres chere Pere" (MniszE 1737, 240). W zgromadzonym materiale wystąpiły także subskrypcje w języku francuskim: „Monseaigneur des Votre Excellance La tres afectsione fille et tres obeissant Servante"[33] (MniszE 1730, 102) (frazę tę można przetłumaczyć jako 'Waszej Ekscelencji Jaśnie Wielmożnego Pana wielce miłująca córka i wielce posłuszna sługa').

Podsumowanie

Szlachta polska wytworzyła w trakcie swojego istnienia swoistą i odrębną formację kulturową, wyrażającą się w różnych zakresach życia społecznego, m.in. w obyczajach, także językowych. Etykieta epistolarna uwidacznia zasadnicze rysy tejże formacji kulturowej, takie jak nadawanie wielkiej rangi szlachectwu, gloryfikowanie złotej wolności i równości stanowej, ale też przestrzeganie hierarchii społecznej oraz przemożny kult urzędu, ponadto przywiązanie do niektórych wartości i postaw, takich jak szacunek, przychylność, obowiązek, wierność, przyjaźń (czy może skłonność do ich manifestowania), wreszcie teatralizacja zachowań oraz uleganie modom i wzorom obcym.

O tym, że etykieta językowa XVII–XVIII wieku, w tym etykieta epistolarna, była ściśle zintegrowana z kulturą szlachecką, że stanowiła emanację i manifestację tej kultury, świadczą dobitnie losy owej etykiety. Trwała ona bowiem przez całą dobę średniopolską, tj. od wieku XVI do przełomu XVIII i XIX wieku, kiedy odeszła w zapomnienie. Kres szlacheckiego modelu grzeczności nastąpił więc razem ze zmierzchem świata szlacheckiego. W XIX wieku dokonała się zasadnicza zmiana struktury polskiego społeczeństwa polegająca na przejściu struktur stanowych w struktury klasowe. Miejsce w stratyfikacji społecznej stało się zależne nie od pochodzenia i przynależności do określonego stanu, ale od majątku i wykształcenia. Przeobrażenia struktury społecznej pociągnęły za sobą powolne zmiany w etykiecie językowej – tradycyjna tytulatura i zwroty adresatywne zaczęły zanikać[34] (Safarewiczowa 1970: 269; Rachwał 1992: 41–43).

33 W pisowni cytowanej autorki występuje wiele błędów literowych, zarówno w warstwie polsko-, jak i francuskojęzycznej.

34 Niektóre elementy tradycji szlacheckiej przetrwały do dziś. Do takich reliktów odróżniających polską etykietę językową od etykiety innych krajów i narodów należą: forma *pan* będąca dystansową formą zwracania się do rozmówcy, brak standardowego i uniwersalnego tytułu, którego moglibyśmy używać, zwracając się do każdego rozmówcy, a także niski prestiż zwrotu adresatywnego zawierającego nazwisko.

Wykaz cytowanych listów

Bien – Bieniewski Stanisław Kazimierz, wojewoda czernihowski: 1) do ks. M.K. Radziwiłła, kasztelana wileńskiego; 1665; AGAD, AR, dz. V, sygn. 798, s. 4–5; 2) do Jana Sobieskiego, marszałka wielkiego koronnego; 1667; AGAD, jw., s. 19–21.

BorJ – Borecki Jan, prawosławny metropolita kijowski: do ks. K. Radziwiłła, hetmana wielkiego litewskiego; 1624; AGAD, AR, dz. V, sygn. 1150, s. 1–4.

BorW – Borejko Wacław, podstoli owrucki: 1) do ks. K.S. Radziwiłła, kanclerza wielkiego litewskiego; 1711; AGAD, AR, dz. V, sygn. 1154, s. 3–4; 2) do nieust. księcia; 1735; AGAD, jw., s. 7–8; 3) do jw.; 1737; AGAD, jw., s. 9–11.

Choj – Chojecki Franciszek Kazimierz, chorąży żytomierski, stolnik owrucki: do A.M. Potockiego, wojewody bełskiego; 1752; BN rkp. sygn. II 6907, k. 4–6.

CzacMH – Czacki Michał Hieronim, kasztelan wołyński: 1) do ks. A.K. Radziwiłłowej, kanclerzyny wielkiej litewskiej; 1734; AGAD, AR, dz. V, sygn. 2443, s. 5–8; 2) do jw.; 1740; AGAD, jw., s. 45–46; 3) do ks. M.K. Radziwiłła „Rybeńki", wojewody wileńskiego; 1744; AGAD, jw., s. 73–74.

CzacSz – Czacki Szczęsny (Feliks), podczaszy koronny: 1) do nieust. księcia; 1763; AGAD, AR, dz. V, sygn. 2444, s. 13–14; 2) do jw.; 1763; AGAD, jw., s. 7–9; 3) do nieust. miecznika żytomierskiego; 1764; BN rkp. sygn. 6934, t. 1, k. 50–51.

Czetw – Czetwertyński Michał, podkomorzy bracławski: do ks. M.K. Radziwiłła „Rybeńki", wojewody wileńskiego; 1751; AGAD, AR, dz. V, sygn. 2670, s. 3–5.

Dor – Doroszenko Dorofiewicz Piotr, hetman kozacki: do M.K. Paca, wojewody smoleńskiego, hetmana polnego litewskiego; 1665; Os rkp., sygn. 13179/III, s. 49, 52.

Hul – Hulewicz-Wojutyński Gabriel, chorąży czernihowski: 1) do ks. K. Radziwiłła, hetmana polnego litewskiego; 1632; AGAD, AR, dz. V, sygn. 5525, s. 1–3; 2) do ks. B. Radziwiłła, koniuszego wielkiego litewskiego; 1658; AGAD, jw., s. 8–9.

Kis – Kisiel Adam Świętołdycz, wojewoda kijowski, wojewoda bracławski: 1) do ks. M.J. Czartoryskiego, starosty krzemienieckiego; 1647; Os sygn. 13003/III, s. 49–50; 2) do jw.; 1647; Os jw., s. 53.

Lanc – Lanckoroński Stanisław, kasztelan kamieniecki, wojewoda ruski, hetman polny koronny: do króla Jana Kazimierza; 1649; BJ rkp. sygn. 6147 IV, t. 6, k. 92–92v.

Lip – Lipiński Kazimierz Józef, podkomorzy podolski, poseł na sejmy: 1) do M. Matuszewskiego; 1772; BN rkp. sygn. 6976, pkt 3, k. 62–63; 2) do króla Stanisława Augusta; 1776; AGAD, Zb. Pop., sygn. 114, s. 78–78v; 3) do jw.; 1776; AGAD, jw., s. 77.

ŁaszAM – Łaszcz [Tuczapski] Aleksander Michał, wojewoda bełski: 1) do nieust. księcia; 1712; s. 17; AGAD, AR, dz. V, sygn. 8788, s. 17; 2) do jw.; 1719; AGAD, jw., s. 42.

ŁaszJA – Łaszcz [Tuczapski] Józef Antoni, biskup sufragan chełmski: do nieust. adresata; 1720; AGAD, AR, dz. V, sygn. 8789, s. 5–8.

MniszA – Mniszchówna Anna, benedyktynka: do ojca, J.W. Mniszcha, marszałka wielkiego koronnego; 1728; AGAD, Zb.Czoł., sygn. 335, s. 59–61.

MniszE – Elżbieta Mniszchówna, żona K. Wielopolskiego, koniuszyna koronna, starościna krakowska: 1) do ojca, J.W. Mniszcha, marszałka wielkiego koronnego; 1730; AGAD, Zb.Czoł., sygn. 337, k. 100–102; 2) do jw.; 1732; AGAD, Zb.Czoł. 339, s. 27–29; 3) do jw.; 1737; AGAD, Zb.Czoł., sygn. 344, s. 240–242.

Niem – Niemirycz Stefan, wojewoda kijowski: 1) do ks. B. Radziwiłła, koniuszego wielkiego litewskiego; 1660; AGAD, AR, dz. V, sygn. 10390a, s. 6–7; 2) do jw.; 1669; AGAD, jw., s. 14–15.

PotIg – Potocki Ignacy, starosta kaniowski: 1) do nieust. księcia; 1769; AGAD, AR, dz. V, sygn. 12230, s. 4; 2) do jw.; 1775; AGAD, jw., s. 7–8.

PotJan – Potocki Jan, wojewoda bracławski: do ks. B. Radziwiłła, koniuszego wielkiego litewskiego; 1666; AGAD, AR, dz. V, sygn. 12235, s. 3–4.

PotMB – Potocki Mikołaj Bazyli, starosta kaniowski: do J.K. Branickiego, kasztelana krakowskiego, hetmana wielkiego koronnego; 1766; AGAD, Arch. Ros. XVII/6, s. 33–35.

PotStef – Potocki Stefan, referendarz, marszałek nadworny koronny: 1) do nieust. podstarościego; 1702; AGAD, AR, dz. V, sygn. 12272, s. 12–13; 2) do nieust. księcia; 1702; AGAD, jw., s. 14–15; 3) do nieust. adresata; 1710; AGAD, jw., s. 34–36; 4) do jw.; 1713; AGAD, jw., s. 38.

Sien – Sieniawski Adam Mikołaj, wojewoda bełski, hetman wielki koronny: 1) do J.W. Mniszcha, marszałka wielkiego koronnego; 1714; Os rkps. sygn. 2669/I, k. 10; 2) do jw.; 1725; Os jw., k. 197.

Skar – Skarbek Krzysztof, kasztelan halicki: 1) do A. Wolskiego, pisarza prowentowego żółkiewskiego; 1699; AGAD, AR, dz. V, sygn. 14419, s. 1–4; 2) do królowej Marii Kazimiery; 1701; AGAD, jw., s. 58–61.

Stec – Stecki Kazimierz Stanisław, kasztelan kijowski: do królewicza Konstantego; 1724; AGAD, AR, dz. V, sygn. 15055, s. 4–6.

Szep – Szeptycki Atanazy, duchowny greckokatolicki, biskup ordynariusz lwowski, arcybiskup kijowski: do nieust. księcia; 1740; AGAD, AR, dz. V, sygn. 15745, s. 37.

WorIg – Woronicz Ignacy, stolnik i sędzia grodzki żytomierski: 1) do P.S. Woronicza, stolnika bracławskiego; 1765; BN rkp. sygn. 6916, pkt 1, k. 40–41; 2) do jw.; 1769; BN rkp. sygn. 6916, pkt 1, k. 42.

WorJA – Woronicz Jakub Anastazy, kasztelan bełski: do ojca, P. S. Woronicza; 1755; BN rkp. sygn. 6916, pkt 1, k. 46.

WorJad – Woroniczowa Jadwiga, kasztelanowa kijowska: 1) do I. Godlewskiego, miecznika malborskiego; 1763; BN rkp. sygn. 6915, pkt 2, k. 83–84; 2) do jw., 1764; BN jw., k. 98-99.

WorNK – Woronicz Nikodem Kazimierz, kasztelan kijowski: do nieust. księcia; 1719; AGAD, AR, dz. V, sygn. 18028, s. 7–9.

WorPS – Woronicz Piotr Seweryn, stolnik bracławski: 1) do N.K. Woronicza, kasztelana kijowskiego; 1729; BN rkp. sygn. 6913, pkt 1, t. 4, k. 12–15; 2) do jw.; 1739; BN jw., k. 16–17; 3) do jw.; 1763; BN jw., k. 56.

Zam – Antonina Zamoyska: 1) do J.W. Mniszcha, marszałka wielkiego koronnego; 1721; AGAD, Zb.Czoł., sygn. 330, s. 4; 2) do jw.; 1733; AGAD, Zb.Czoł., sygn. 340, s. 76.

Wykaz skrótów

daw. – dawny, ks. – książę/księżna, nieust. – nieustalony, przest. – przestarzały, rzad. – rzadki

Bibliografia

Bednarczuk L. 2005: *Losy wyrazu „pan" na Litwie i Rusi*, [w:] M.T. Lizisowa (red.), *Kultura i języki Wielkiego Księstwa Litewskiego*, Collegium Columbinum, Kraków, s. 133–147.

Bogucka M. 1994: *Staropolskie obyczaje w XVI i XVII wieku*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa.

Borawski S., Cybulski M. 2021: *Postęp i innowacyjność a konwencjonalizująca potrzeba stabilności. Kontakty międzyetniczne i udział wzorów obcych w kształtowaniu standardów zachowań językowych*, [w:] S. Borawski, M. Cybulski (red.), *Historia języka polskiego jako doświadczenia wspólnotowego*, t. 1, Oficyna Wydawnicza Uniwersytetu Zielonogórskiego, Zielona Góra, s. 123–157.

Boryś W. 2008: *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Wydawnictwo Literackie, Kraków.

Chwalba A. (red.) 2004: *Obyczaje w Polsce. Od średniowiecza do czasów współczesnych*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.

Cybulski M. 1994: *„Pan" i „sługa". Niektóre społeczne uwarunkowania zmian w polskich obyczajach językowych*, [w:] E. Wrocławska (red.), *Uwarunkowania i przyczyny zmian językowych. Zbiór studiów*, Slawistyczny Ośrodek Wydawniczy, Warszawa, s. 31–39.

Cybulski M. 1997: *Elementy etykiety językowej w „Trylogii" Sienkiewicza*, „Rozprawy Komisji Językowej Łódzkiego Towarzystwa Naukowego" XLII, s. 43–130.

Cybulski M. 2003: *Obyczaje językowe dawnych Polaków. Formuły werbalne w dobie średniopolskiej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.

Cybulski M. 2005a: *Obyczaje językowe w dobie średniopolskiej*, [w:] S. Borawski (red.), *Rozprawy o historii języka polskiego*, Oficyna Wydawnicza Uniwersytetu Zielonogórskiego, Zielona Góra, s. 149–211.

Cybulski M. 2005b: *Związek słowa z gestem w ceremoniale towarzyskim dawnej Polski*, [w:] R. Zarębski (red.), *Rytuał. Język – religia*, Archidiecezjalne Wydawnictwo Łódzkie, Łódź, s. 103–127.

Cybulski M. 2010: *Podziały społeczne i terytorialne odzwierciedlone w formułach dawnej etykiety językowej*, [w:] M. Kuźmicki, M. Osiewicz (red.), *Żywe problemy historii języka*, Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, Poznań, s. 99–116.

Cybulski M. 2021: *Obyczaje językowe Rzeczypospolitej szlacheckiej (od końca XV do połowy wieku XVIII)*, [w:] S. Borawski, M. Cybulski (red.), *Historia języka polskiego jako doświadczenia wspólnotowego*, t. 1, Oficyna Wydawnicza Uniwersytetu Zielonogórskiego, Zielona Góra, s. 95–121.

ESXVII: *Elektroniczny słownik języka polskiego XVII i XVIII wieku*, red. W. Gruszczyński (online: https://sxvii.pl, dostęp: 9 października 2022).

Klemensiewicz Z. 1946: *„Pan" i „obywatel"*, „Język Polski" XXVI, z. 2, s. 33–42.

Kuchowicz Z. 1975: *Obyczaje staropolskie XVII–XVIII wieku*, Wydawnictwo Łódzkie, Łódź.

L: S.B. Linde, *Słownik języka polskiego*, t. 1–6, Drukarnia Księży Pijarów, Warszawa 1807–1814.

Legomska J. 2015: *Słowotwórstwo a semantyka rozumienia w oglądzie historycznym – na przykładzie rekonstrukcji pojęcia PAŃSTWO*, „Język a Kultura", t. 25, s. 59–71.

Łaziński M. 2006: *O panach i paniach. Polskie rzeczowniki tytularne i ich asymetria rodzajowo-płciowa*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.

Marcjanik M. 2001: *Etykieta językowa*, [w:] J. Bartmiński (red.), *Współczesny język polski*, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin, s. 281–291.

Marcjanik M. 2013: *Grzeczność w komunikacji językowej*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.

Mroczek K. 1978: *Tytulatura w korespondencji staropolskiej jako problem stosunku między nadawcą a odbiorcą*, „Pamiętnik Literacki" LXIX, z. 2, s. 127–148.

Olma M. 2009: *Językowe ekwiwalenty gestów w korespondencji małżeńskiej Heleny Pawlikowskiej*, „LingVaria", t. 1(7), s. 193–204.

Olma M. 2014: *Semantyka i struktura językowych formuł gestycznych w kontaktach familijnych schyłku XIX stulecia (na podstawie korespondencji rodzinnej Pawlikowskich)*, „Stylistyka", t. 23, s. 283–298.

Peisert M. 1991: *Etykieta językowa i jej wyznaczniki*, [w:] J. Anusiewicz, J. Bartmiński (red.), *Język a Kultura*, t. 1: *Podstawowe pojęcia i problemy*, Wiedza o Kulturze, Wrocław, s. 123–130.

Pisarkowa K. 1979: *Jak się tytułujemy i zwracamy do drugich*, „Język Polski" LIX, z. 1, s. 5–17.

Rachwał M. 1992: *O przyczynach zmian systemu adresatywnego języka polskiego w XIX wieku*, [w:] J. Anusiewicz, M. Marcjanik (red.), *Język a Kultura*, t. 6: *Polska etykieta językowa*, Wiedza o Kulturze, Wrocław, s. 41–49.

Rachwałowa M. 1987: *Formy adresatywne w mowach staropolskich*, „Poradnik Językowy", z. 7, s. 528–535.

Rzepka W.R., Walczak B. 1992: *Socjolekt szlachecki XVII wieku (Próba ogólnej charakterystyki)*, [w:] M. Stępień, S. Urbańczyk (red.), *Barok w polskiej kulturze, literaturze i języku*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa–Kraków, s. 179–188.

Safarewiczowa H. 1970: *Tytuły grzecznościowe w „Panu Tadeuszu"*, [w:] M. Szymczak (red.), *W służbie nauce i szkole. Księga pamiątkowa poświęcona Profesorowi Doktorowi Zenonowi Klemensiewiczowi*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa, s. 267–275.

Sicińska K. 2009: *Właściwości językowe listów Anny i Elżbiety Mniszchówien z lat 1722–1746*, „Rozprawy Komisji Językowej Łódzkiego Towarzystwa Naukowego" LIV, s. 171–188.

Sicińska K. 2010: *Polszczyzna Antoniny Zamoyskiej w listach do Józefa Wandalina i Konstancji Mniszchów*, „Rozprawy Komisji Językowej Łódzkiego Towarzystwa Naukowego" LV, s. 213–229.

Sicińska K. 2013: *Polszczyzna południowokresowa XVII i XVIII wieku (na podstawie epistolografii)*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.

Sicińska K. 2017a: *Formuły salutacyjne w korespondencji z terenu Kresów Południowo-Wschodnich (XVII–XVIII wiek)*, [w:] M. Hawrysz, M. Uździcka, A. Wojciechowska (red.), *Zachowanie językowe – spontaniczność i automatyzm*, Oficyna Wydawnicza Uniwersytetu Zielonogórskiego, Zielona Góra, s. 225–249.

Sicińska K. 2017b: *Formuły subskrypcji w korespondencji z terenu Kresów Południowo-Wschodnich (XVII–XVIII wiek). Cz. 1*, [w:] P. Borek, M. Olma (red.), *Epistolografia w dawnej Rzeczypospolitej*, t. VII: *Literatura, historia, język*, Collegium Columbinum, Kraków, s. 277–298.

Sicińska K. 2019: *Formuła wyrażania szacunku w strukturze osiemnastowiecznego listu polskiego*, „LingVaria" XIV, nr 2 (28), s. 107–119.

Sicińska K. 2020: *Wierność, powinność, uniżoność i inne kategorie grzeczności językowej w finalnych formułach epistolarnych XVIII wieku*, „Poznańskie Studia Polonistyczne. Seria Językoznawcza", t. 27 (47), nr 1, s. 163–183.

Sicińska K. 2021a: *Formuła zalecenia służb jako wyraz grzeczności językowej w epistolografii polskiej XVII i XVIII wieku*, „Język Polski" CI, z. 2, s. 87–99.

Sicińska K. 2021b: *„Upadam do nóg JWW Pana Dobrodzieja…" O formułach gestycznych w epistolografii polskiej XVIII wieku*, „Rozprawy Komisji Językowej Łódzkiego Towarzystwa Naukowego" LXIX, s. 115–134.

Sicińska K. 2022: *„Oddawam się w respekt łaski WXMci Dobrodzieja…" O jednym z aktów grzeczności językowej w epistolografii polskiej XVIII wieku*, „Świat i Słowo", t. 39, z. 2, s. 137–154.

Sikora K. 2010: *Grzeczność językowa wsi. Część I. System adresatywny*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków.
SJPDor: *Słownik języka polskiego*, red. W. Doroszewski, t. 1–11, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1958–1969.
Stone G. 1981: *W sprawie charakterystyki gramatycznej wyrazów „pan", „pani", „państwo"*, „Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej", t. 20, s. 39–43.
SW: *Słownik języka polskiego*, red. J. Karłowicz, A. Kryński, W. Niedźwiedzki, t. 1–8, nakładem prenumeratorów i Kasy im. Mianowskiego, Warszawa 1900–1927.
Tazbir J. 2013: *Kultura szlachecka w Polsce. Rozkwit – upadek – relikty*, Wydawnictwo Nauka i Innowacje, Poznań.
Walczak B. 2012: *Rola socjolektu szlacheckiego w dziejach polszczyzny*, [w:] H. Kurek (red.), *Języki słowiańskie w ujęciu socjolingwistycznym. Prace przygotowane na XV Międzynarodowy Kongres Slawistów, Mińsk 2013*, Księgarnia Akademicka, Kraków, s. 269–279.
Wiśniewska H. 2010: *Tytułowanie pań w listach rodzinnych Ignacego Krasickiego*, [w:] H. Wiśniewska, L. Tymiakin, *Kunszt pisania po polsku w królewskim Przemyślu (XVI–XVIII wiek)*, Towarzystwo Przyjaciół Nauk im. K.M. Osińskiego w Przemyślu, Przemyśl, s. 95–109.
Wojtak M. 1991: *Wybrane elementy staropolskiej etykiety językowej*, [w:] J. Anusiewicz, M. Marcjanik (red.), *Język a Kultura*, t. 6: *Polska etykieta językowa*, Wiedza o Kulturze, Wrocław, s. 33–40.
Wojtak M. 1999: *Staropolska etykieta językowa jako obraz relacji międzyludzkich (wybrane zagadnienia)*, [w:] A. Pajdzińska, P. Krzyżanowski (red.), *Przeszłość w językowym obrazie świata*, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin, s. 205–216.
WSJP PAN: *Wielki słownik języka polskiego PAN*, red. P. Żmigrodzki (online: https://wsjp.pl, dostęp: 1 lipca 2024).

Summary

The noble linguistic and cultural community in the light of the epistolary framework formulas of the seventeenth and eighteenth centuries

Keywords: linguistic politeness, linguistic and cultural community, sociolect of the nobility, epistolography, Polish language of the seventeenth and eighteenth centuries.

The subject of the description are linguitic polite behaviors reflecting the noble cultural community of the 17th and 18th centuries. The material basis is epistolography, or more precisely, frame fragments of 500 letters. The justification for such a choice of material is the role of the letter as an essential tool of social communication in the seventeenth and eighteenth centuries and as important component of the Middle Polish customs. The article uses the method of structural-functional analysis in combination with a linguitic approach. As a result of the analyses carried out, it was proved that the initial and final formulas of the letters from the 17th and 18th centuries reflect the social structure of the noble estate, the system of values declared by the representatives of the noble estate is manifested, and some aspects of the lifestyle characteristics of the nobility are revealed.